

KÖSZEGHY PÉTER

Virágok és virágénekek¹

A virág szó igen korán kezdte magyar költészetbeli karrierjét. Már a legelső magyarul lejegyzett versben, az *Ómagyar Mária Siralomban* ott találjuk: „virágnak virága”. Mint erre már többen felfigyeltek, a latin megfelelő *flos florum* pontos fordítása – ‘virágok virága’ lenne: „a virágok legszebbike”.² Az *OMS*-ban azonban „virágnak virága” olvasható, azaz – Mészöly Gedeontól³ származó értelmezés szerint – Szűz Mária és Jézus Krisztus egyaránt ‘virág’, ez mind a középkori latin himnuszok frazeológiájával, mind a magyar kódex irodalomból vett példákkal igazolható. A forrás maga a *Biblia*.

Mezey László hívja fel rá a figyelmet, hogy egy töredékesen fennmaradt István-szekvencia szerzője „magát Hungáriát akarta a Boldogasszony által virágok virágának látni”:

rege regnum Hungarorum!
fac sublime, fac decorum
et fac esse florem florum
*virginis ecclesiae . . .*⁴

¹ A virágének kérdéseiről mélyebben érdeklődőknek – e rövid és sok szempontból hiányos áttekintés mellett – ajánlom az alábbi írásokat: GERÉZDI RABÁN, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., Akadémiai, 1968: *A virágének c. fejezet*; HORVÁTH JÁNOS, *Hír három virágénekről*, Magyar Nyelv, XLV(1949)/1, 1–10.; JÁNOS ISTVÁN, *Virágének és a középkori kultúra*, in *Egyén és világegész. János István válogatott tanulmányai*, (szerk. Merics István), Nyíregyháza, Mórícz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012 (Modus Hodiernus, 5).

² Jegyezzük meg: a *flos florum* szerkezet a klasszikus latinban előfordul ugyan, de meglehetősen ritka. A szuperlatívusznak ez a formája a héber Ószövetség hatására terjedt el, ld. *Canticum Cantorum* azaz *Énekek Éneke*, és vált rendkívül népszerűvé a középkori keresztény irodalomban (*sanctum sanctorum, vanitas vanitatum* stb.) Vö. PETER DRONKE, *Medieval Latin and the Rise of European Love-Lyric*, I, *Problems and Interpretations*, New York, Oxford University Press, 1968, 188.

³ MÉSZÖLY GEDEON, *Van-e az Ó-magyar Mária-siralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Plactus-szövege?* Nyelvtudományi Közlemények, 50(1936), 281–283. Mészöly konklúziója:

„Végre is a virágszülő Máriát nemcsak gyökernek, vesszőnek, hanem magát is virágnak nevezik:

»Az Isten fiának embórré lételehöz szükség vala a város, ki Názáretnek hívatatnéjék, mert ő verág-nak magyaráztatik; hogy ekképen mind a hely s mind az idő igénylő alkalmasságba lenne. Erre mondja szent Bernárd: Verág szíleték verágról verágha verágnak idején» (DebrK., 228). (Virág születek virágtól=Jézus Mariától. Virágban=Názáretben. Virágnak idején, mivel az angyali látogatás tavaszra esett.)

ÓVirág, ki Isten fiát szüled válságunkra!

(KISDI, *Cantus Cath.*, 20.)

A szűz szülé szent fiát,

Örvendezzünk. Róza nemze liliomot, Jet, vígadjunk!

(KISDI, *Cantus Cath.*, 25.)

Az Ó-magyar Mária-siralomban tehát a „virágnak virága” azt jelenti, hogy: a szép és tiszta virágtól, Máriától született szép és tiszta virág, Jézus. Megvan ugyan a »flos florum« fordítása is Jézust sirató régi énekeinkben, de nem az Ó-magyar Mária siralomban.”

Vö. még: MARTINKÓ ANDRÁS, *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében*, Bp., Akadémiai, 1988, 117–119 (Irodalomtörténeti Füzetek).

⁴ MEZEY LÁSZLÓ, *Deáksg és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Bp., Akadémiai, Budapest, 1979, 217. Nyersfordításomban:

Királyságok királysága, Magyarország!

törj magasra, légy szépséges,

légy te virágok virága,

szüze az egyháznak...

A virág tehát ebben a vallásos metaforikus értelmezésben egyértelműen a *legfőbb jó*, többnyire maga Jézus. A legfőbb jót azonban sok mindenre értették. A *flora* – s gyakran a *flos florum* kifejezés – bekerül a latin nyelvű középkori misztikus vallásos költészetbe, de bekerül a satirikus versekbe, a világi, szerelmi költészetbe, sőt a meretrix-irodalomba is: a hetérákat már Juvenalis így nevezi, az ógörögben a (rhodon) szó 'rózsát' és 'női szeméremtestet' is jelentett.

Kétségtelen, hogy a magyar nyelvű kódexek is igen kedvelik a virágot. A *Nagyszombati-kódex* apáca olvasói így szólíttatnak meg: „Oh, tündöklő, szép piros rózsák, oh, gyenyereségős, illatozó fejről lilomok és szeplő nekil való violák, azaz szentségős és szeplő nekil való lelkők, lássátok, mert nem az estveli virágok, akiket én mondok nektek [...]” Vagy: „Ó, tü, mind isteni, nemös virágok, lássátok és hallgassatok meg engemet, és tü mind, kegyességős szeretők, velem egyetemben keserögjete[...]” Az *Érdy-kódex Cecilia-legendájában* a szüzek „szép virágok”, az *Érsekújvári-kódex* Katerinája „nemös virág”.⁵ A példákat bőven szaporíthatnánk.

A virágének fogalmának kialakulásában mindez közrejátszhatott, a virágszimbolika vélhetőleg elsődlegesen a középkori latin, esetenként német nyelvű vallásos-misztikus himnusz-költészetből, továbbá a liturgikus és vágáns énekekből költözött a magyar nyelvű vallásos költészetbe („Szép violácska, kedves rózsácska, szerelmes Jézusom” stb.), majd, idővel, a szerelmes énekekbe. Az istenszeretet és a nőszeretet terminológiai, esetenként ideológiai (szerelemteológia) összefonódása egész Európában általános jelenség volt.⁶ Ugyanakkor a *jeux floraux* (*Blumenspiele*, virágjáték) trubadúr virágszimbolikájából (Gragger Róbert)⁷ avagy a római *Flora*-ünnepből való közvetlen származtatás bizonyosan téves. Közvetve azonban a virág(*flora*)szimbolika kialakulásában lehetett valami szerepe mind a trubadúroknak, mind az ókori latin hagyománynak.⁸ Az „ősi magyar”, finnugor gyökereket feltételező eredeztetés (Képes Géza) igazolhatatlan.⁹

Tény, hogy a virágot, más növényeket, esetenként állatokat, természeti jelenségeket stb. metaforikusan megverselő költészet nem magyar, nem is európai sajátosság, hanem világszerte, az ókortól napjainkig, minden népnél fellelhető. A virág női nemi szervet felidéző volta (amely nemzetközi folklórtoposz, többek közt a magyar tájszótár is ismeri) szintén közrejátszhatott a jelenség kialakulásában. Peter Dronke, a jeles angol középkor-kutató éppen a XII–XIII. századi latin nyelvű költészet kapcsán használja, teljes joggal, a *Flora-poems* terminust, valószínűleg mit sem tudva a magyar virágének elnevezésről.¹⁰ De az is tény, hogy az ilyen énekeket csak a magyar nyelv nevezi virágéneknek.

⁵ A *Nyelvemléktár* nyomán idézi GERÉZDI, *i. m.*, 677., 678., 679. jegyzet

⁶ Vö. KÓSZEGHY PÉTER, *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*, Hagyomány és ismeretközlés. Salgótarján, 1986. november 14–15. (Discussiones Neogradenses 5. konferenciakötet. Salgótarján, 1988) 3–12.

⁷ GRAGGER RÓBERT, *Magyar népballadák*, Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1927, 18–19.

⁸ OVIDIUS, *Fasti*, IV, 945, V, 184; Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVI, 23 stb.

⁹ KÉPES GÉZA, *Az idő körvonalai*, Budapest, Magvető, 1976, 58.

¹⁰ DRONKE, *i. m.*, 363: „Flora – there are many 'Flora' poems in the twelfth and thirteenth centuries.”

Szövegszerű adatunk van rá, hogy a XV. század végén az udvari ideológia magyar nyelvű udvarló versbe is beszüremkedett. Az 1462-re datált *Nagyenyedi Kódexben*¹¹ (korábban *Thuróczy, Teleki-, Akadémiai Kódex* néven fordult elő a szakirodalomban) található, a latin textus közötti vendégszöveggént, a legrégebb(?) magyar nyelvű csízio,¹² amelynek két sora:

Szolgálatra magam adám,
Mo¹³ neked, kemén Ilodám.¹⁴

Ha csak az idézett két sort tekintjük – hangsúlyozom: a kontextusból kiragadva –, az udvari költészet legsablonosabb, leggyakoribb formuláját ismerhetjük fel: a szerető a szolgálatát ajánlja a kemény, azaz kegyetlen, visszautasító kedvesnek, akinek neve, Ilonda,¹⁵ ráadásul birtokos személyranggal/jellel van ellátva. Balassi szavaival a szeretett nő: „kemén, szép”, „kemény, mint a vas, az én Juliám” – írja másutt; szolgálatát is nemegyszer ajánlja: „szolgállok, míg élek”. A legérdekesebb, hogy e legkorábbi sorok már az udvari, arisztokratikus szerelmi terminológiát használják.

A csízioétet után időben a legkorábbi magyar nyelvű szerelmes vers az ún. *Soproni virágének* (1490 körül), amelyet Gugelweit János városi jegyző vetett papírra. 10+11 (esetleg szövegromlás, és 10+10) szótagos szerelmi búcsúzó:

Virág, tudjad, tőled el kell mennem,
És teéretted kell gyászba öltözmem.

Gugelweit János 1489-ben nősült, s 1495-ben már meghalt, így az éneket némi valószínűséggel keltezhetjük 1488–1489 tájára. Fontos megfigyelése Pirnát Antalnak, hogy e kétsoros versike a magyar nyelvterület periferiáján maradt fenn: Sopron esetében nyilvánvaló a németnyelvűség, s nyilvánvaló az is, hogy Gugelweit János, azaz Johann Gugelweit német anyanyelvű volt. Felvethető – de nem bizonyítható –, hogy e töredék a lejegyzésnél jóval korábbi, a „peremterület-elv” alkalmazása ezt sugallhatja.

„A két sor búcsúzást megjelenítő szerelmes vers, talán *alba* ('hajnal', a szerelmesek hajnali elválásának témáját feldolgozó műfaj) töredéke lehet” – írja Bognár Péter,¹⁶ lényegében irodalomtörténeti konszenzust közvetítve.

¹¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 32 (egykor: Lat. Cod. 4° 12).

¹² A 67a–67b lapokon. A csízioról: HEINRICH GUSZTÁV, A „Cisio-Janus” történetéhez, EPhK, 3 (1879), 537–554; BORSA GEDEON, *A magyar csízio kialakulásának története. Az Országos Széchényi Könyvtár Evkönyve*, 1974–1975, [Bp.], [OSZK], [1978], 265–347.

¹³ Mo=ma.

¹⁴ Ilodám=Ilondám=Ilonám, vö. a *Peer-kódex Ilonda* alakjával, a *Nagyenyedi Kódexben* a nazálisjel lemaradhatott.

¹⁵ Ilona, azaz Heléna, a legszebb nő: vö. Szép Heléna, Tündérszép Ilona stb.

¹⁶ BOGNÁR PÉTER, *Soproni virágének*, http://nyelvmeklek.oszk.hu/adatlap/soproni_viragenek (2019.)

Szerintem sem nem töredék, sem nem *alba*. A XIV–XV. századi erős német hatás alatt álló cseh irodalomban az ilyen típusú szövegekre számos példa van,¹⁷ s ezeket a cseh szakirodalomban gnómának, „aranymondásnak” nevezik. E szövegek, legalábbis abban a korban, amelyből fennmaradtak, nem nagyobb egységek részei, hanem önálló, szentenciózus sorok, afféle bölcsességek, mint az „*Omnia vincit Amor*”. Talán nem véletlen, hogy „*Vincit Amor omnia*” formában Gugelweit János ezt is lejegyezte, ugyanabba az iratba, mint az idézett verset.

Néhány cseh példa:

Én szerelmes virágom,
Orcád megsápadni látom!¹⁸

vagy:

Az vagyok, ki ritkán jár el hozzád,
Lennék az, kit évszám szívesen látsz.¹⁹

vagy:

Szívem, mondd, miért epekedsz?
A legszebb szolgálja lehetsz.²⁰

És hát ebbe a csoportba tartozik a „népdalként” begyűjtött két sor is:

Virágom, véled elmegyek,
Virágom, tőled el sem maradok.²¹

1505-ből való az ún. *Körmöcbányai táncszó*, amelyet a korai virágénekek közé sorolni, s amelyet szakirodalmi hagyomány alapján nevezünk így, holott talán pontosabb lenne *Körmöcbányai asszonycsúfolónak* hívni. Bár az is igaz, hogy a korban, legalábbis a fennmaradt szövegek alapján, nemigen van nyoma a műfaji differenciálásnak.

¹⁷ *Levélbe öltözik a fa. XIV–XVI. századi cseh szerelmes versek* (szerk. FÖLDES ZSUZSANNA, a verseket ford. F. KOVÁTS PIROSKA), Pozsony, Kalligram, 2008. E kötet alapján több mint félszáz (62); pontos számot azért nem írnék, mert a besorolás esetenként vitatható.

¹⁸ FÖLDES, i.m., 106: *Má milá zmlleličko, zbledělo tvoje líčko*. A magyar fordítás némileg megtévesztő, Zmllelička=mi-lenka, azaz szó szerint nem 'virág', hanem 'kedves, szerető'.

¹⁹ FÖLDES, i.m., 26: *Ját' sem ten, ješto nochodím často sem...*

²⁰ U.o.: *Srdce milé, proč tak tůžís?...*

²¹ KODÁLY ZOLTÁN – VARGYAS LAJOS, *A magyar népzene*, Bp., Editio Musica, 1952, 55.

„Supra/Zsúpra aggnő, szökj fel, kabla,
Hazajött írjed, tombj, Kató
Az te szíp palástodban,
Gombos sarudban,
Hajja, hajja, virágom!”

Eredetije Körmöcbánya 1505. évi számadáskönyvének címlapján olvasható, lejegyzője Kreusl János (Johann Kreusl) jegyző. *A peremterületről mondottak erre az emlékre is igazak.* A versike első szavának jelentésén sokáig vita folyt. A „zsúpra” értelmezést vallják a nyelvtörténészek (Pais Dezső, TESZ), az irodalomtörténészek döntő többsége (mi a kisebbséghez tartozunk) a már Szilády Áron javasolta megoldásban hisz, e szerint a latin *supra* szó van a magyar versben, és ’föl!’-nek értendő. Az egyik lehetséges értelmezés szerint (mint erre már Pais Dezső figyelmeztetett), a versben két asszony van: a zsúpra való vénség és a „tombolásra” biztatott „kabla” Kata, az utóbbi a korabeli örömlányok összes jellegzetes kellékével (neve, megszólítása, öltözete) rendelkezik; ezen értelmezés kétségtelen előnye, hogy nem kell azonosítani a vénasszonyt és a virágot. A csúfolóhoz hangnemben, jellegben legközelebb az az épületes énekecske áll, amelyet Melius Péter *Herbariumának* 1578-as kiadásába firkált bele egy ismeretlen, a kézírás alapján vélhetőleg a XVII. század közepén (*Vénebb leány*).²²

A verset másutt már értelmeztem,²³ itt csak megjegyezném, hogy a supra/avagy zsúpra értelmezés alapvetően változtatja meg a jelentést.²⁴

A XVI. század folyamán az *Eurialus és Lucretia* (1577) szerelmeslevél betétei, Balassi költészete, az 1588-ban feljegyzett, ám valószínűleg korábbi, török minta nyomán írt vagy törökből fordított ének (*Fekete szemű, szemüdükű...*), majd a század végétől megsza- porodó szerelmes versek (a *Fanchali Jób-kódex* versei stb.) a műfaj fokozatos írásbeliségbe kerülését bizonyítják.

A virágénekekről való híradások között az első Sylvester Jánosé, aki 1541-ben kiadott *Újszövetsége*²⁵ jegyzetében *Az olyan igékről való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzésben vitétnek* cím alatt így írt:

Az ilyen beszédvel tele az *Szentírás*, melyhez hozzá kell szokni annak, azki ezt olvassa. Könynyű kediglen hozzászokni a mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. II ilyen beszédvel naponkíd való szólásában. II énekekben, kiváltképpen az *virágénekekben*, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelésben, mely nem egyéb, mint

²² Régi Magyar Költők Tára (továbbiakban RMKT), XVII/3, Bp. Akadémiai, 1961, (sajtó alá rend. STOLL BÉLA), 98.

²³ Vö. KÖSZEGHY PÉTER, *A „virágnyelv” korai verseinkben*, in *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai.* (szerk. BÉLÁDI MIKLÓS), Bp., 1985, 182–183.

²⁴ Vö.: SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, a „Zsúpra aggnő!” olvasata, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. a főszerkesztő Köszeghy Péter 60. születésnapjára*, szerk. Bartók István, Csörsz Rumen István, Jankovics József, Szentmártoni Szabó Géza, Budapest, 2011, 295–298.

²⁵ SYLVESTER JÁNOS, *Új Testamentum magyar nyelven...* Sárvár-Újsziget, 1541.

magyar poézis. Mikoron ilyen felséges dologban ilyen alávaló pldával ílek, az *ganéjban arant keresek*: nem azon vagyok, hogy az hítságot dicsírjem. Nem dicsírem, azmiről az ilyen ínekek vagynak, dicsírem a beszídnek nemesen való szerzísit [...]. Ez ige is: kenyír, mikoron tulajdon jegyzísben nem vitétik, tulajdon az zsidó nyelvnek, tulajdon az magyar nyelvnek. Egy kenyíren vagyok vele, azaz egy íleten. Kenyeret adtanak neki, azaz tisztet, honnan ílete legyen. Elvették kenyérit, azaz tisztit, melyből ílete volt. [...] Az szólásnak módját is az nyelvben jól meg kell érteni és akkíppen szólni, mint minden nyelvnek szokása vagon.

Azért idéztem aránylag hosszan ezt az oly jól ismert részt, mert egyrészt a virágének-terminusnak ez az első ismert előfordulása, másrészt világosan megfogalmazza a virágének korabeli értelmezését: metaforikus költői nyelvezetet használó vers, „magyar poézis”, amelynek azonban témája „ganéj”, azaz erkölcstelen. Ganéj, mint minden szerelmi/szexuális mondandó a korban, ideértve a szerelmes leveleket stb. Erkölcsi szempontból *nincs különbség* az udvari jellegű, Balassi művelte avagy a populáris versek között. Az udvarit az alantassal, a magas irodalmat a közköltéssel egybemosó, úgymond erkölcsös szemlélet egyik legjobb példája, hogy Zrínyi Miklós könyvtárában Balassi versei „fajtalan énekek-ként” tartatnak nyilván.

Jellemző, hogy a virágének terminust leggyakrabban azok használják, akik elítélik az ilyenfajta költészetet. Meglehetősen ritka (s többnyire ilyen esetekben sem bizonyítható, hogy a szerzótől származik a megjelölés), amikor nem oppozícióban használtatik. A XVI. században más nyelvű verseket is virágéneknek mondanak, Magyar István szerint a gallus „virágéneket fú” (nyilván nem magyarul), Balassi egyik nótajelzése pedig: „Egy horvát virágének nótájára”; mindez meggyőző érv amellet, hogy valóban kizárólag a (korban erkölcstelennek tartott) szerelmi téma a virágénekek közé sorolás egyetlen kritériuma. Mint már mondtam volt, a magasköltészet is virágének, amennyiben tárgya a szerelem, hiszen a *Balassa-kódex* másolója így nevezi Balassi verseit. E bejegyzéseket általában magától Balassitól – és nem a másoló(k)tól – származónak szokás tartani. Véleményem szerint azonban épp a virágének minősítés nem valószínű, hogy Balassitól eredne. Általában a korról semmiképpen sem, Balassiról azonban feltételezhetünk bizonyos műfaji tudatosságot, azt, hogy önnön verseit nem azonosítja a gyakran inkább közköltészeti jellegű virágénekekkel. Erre a megfontolásra az késztetett, hogy feltűnőnek tartom: a hiteles Balassi-szövegekben (a *Balassa-kódex* verseinek címében, a *Szép magyar komédia* ajánlásában és prológusában) a versek elnevezése sohasem virágének. Továbbá maga Balassi – igaz, merőben más kontextusban, a *Tíz okok* fordításában, egy jezuita vitairatban – elítéli a virágénekeket. Az sem lehet véletlen, hogy Rimay – nyilván a negatív konnotáció miatt – Balassi verseihez írt előszavában kerüli a virágének megnevezést, az „az szerelem argumentumában való” énekekről ír.

Egy nyelv volt a szeretetre. Thurzó Zsuzsanna, mondhatjuk, Balassi Bálint nyelvén írt leveleket apjának, Thurzó Györgynek, nyilván szeretetről s nem szerelemről²⁶ vallókat. Néhány részlet: „engem megújító édes levél írásával” (1604. július 8.), „[...] Ha az Isten fírfivá teremtett volna, bizony eddig, hogy kegyelmedhez havasokon, vizeken én kegyelmedért általmentem volna [...]” (1605. augusztus 11.); „[...] reggel, ha felkelek, Isteneimet szolgálatom után, kegyelmed jut eszembe, ha ülök vagy járok, valahová nézek, csak kegyelmeddel beszélget az elmém, ha ágyamban nyugszom, az kegyelmed szerencsénének mint hamis szolgálóknak félelme forog elmémben” (1606. március 4.).²⁷

De bőségesen idézhetünk Balassihoz hasonló megfogalmazásokat a mélyen vallásos Kürti Istvántól²⁸ is, attól a szerzőtől, akinek szellemi kapcsolatban kellett lennie Rimay-val, hiszen *Rimay János imádságoskönyvébe* Kürtitől fordított ima is bekerült.²⁹ Az *Epistola dedicatoria* pedig Czobor Erzsébetet, Thurzó György nádor feleségét szólítja meg. Tehát csupa olyan személy neve: Rimay, Thurzó, Czobor, akiknél Balassi verseinek ismerete bizonyítható, mondhatjuk, az e körben ismerős Kürtinél semmi meglepő nincs a nyelvi párhuzamokban. A közös nyelvből merítés, a hagyomány azonban bonyolultan keveredik az úgynevezett hatással. Kürti esetében például – a számos képnyelvi párhuzam (zsolttáros nyelv) és a kapcsolati háló ellenére – nem vagyok meggyőződve, hogy Balassi-reminiscenciákról van szó. (Ne feledjük, hogy munkája 1611-ben jelent meg, és latinból fordította!)

Kiderül, mennyire hasonlók a nőszereket képei az istenszereket képeihez. Kürti az Istenre, Balassi hol a kedvesre, hol az Istenre alkalmazza.

oldalszám	Kürti	Balassi
78	pokolbeli ördög	pokolbeli féreg
97	foghatatlan szépség	foghatatlan Isten
174	lehessek új templomoddá és kedves lakóhelyeddé	tulajdon templomod hogy lehessen lelkem, [...] lakozzál te bennem
243	gyönyörűségnek mézzel folyó patakja	mézzel folyó szerelmes beszédét
247	mert te vagy az én hatalmas fejedelmem	én tulajdon szívem fejedelme

²⁶ „Szerelem”, „szeretet” – ne feledjük, hogy ez a megkülönböztetés magyar nyelvi sajátosság. Balassi szóhasználata bizonyítja, hogy a jelentés szétválása már a 16. században elkezdődik, Szenci Molnár szótára ezt az állapotot rögzíti (SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latinoungaricum*, Nürnberg, 1604. Hasonmás kiadás: Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990. Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXV), ám az éles jelentéskülönbség csak a 20. században alakul ki!

²⁷ RMKT XVI/10, Új folyam. CZOBOR MIHÁLY (?), *Theagenes és Chariclia*, (sajtó alá rend. KÖSZEGHY PÉTER), Bp., Akadémiai–Balassi, 1996, 358.

²⁸ KÜRTI ISTVÁN, *Az élő Istenhez való áétatos imádságokat magában foglaló könyvecske*, Kassa, 1611.

²⁹ VÖ. SZELESTEI N. LÁSZLÓ, *Rimay János imádságoskönyve*, in *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, (szerk. BOGÁR JUDIT), PPKE, Piliscsaba, 2012, 229 (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3).

Mielőtt a gondolatmenetet folytatnám, röviden megpróbálom illusztrálni, mennyire virágének-ellenes volt a XV–XVII. század.

Már a középkori kódexirodalom több passzusa, továbbá Temesvári Pelbárt³⁰ is megrója az érzeki dalokban gyönyörködő embert, a későbbiekben, a XVI–XVII. században, a protestáns és katolikus papok egyaránt felháborodva dörögnek a virágének ellen.

A fogalmat övező kárhóztatást egyértelműen a szigorú erkölcsi alapállás diktálja, többnyire összesmosva a virágéneket más elítélendő dolgokkal. Ritkábban ugyan, de van adat a differenciáltabb megközelítésre is.

Ilyen pl. 1561-ben Melius Juhász Péteré, aki így magyarázza Szent Pál apostol levelét:³¹ „Itt megtiltja Pál a parázna, hívságos, csúf és trágár beszédet, virágéneket, lator dúdolást. Úgy, mint imezek: *Péter férjem* etc., *Az zöldvári ének* etc., *Az agnőnek*, *az agebnek*, *annak mind egy ára* etc.” Ezek a szövegek olyan ismertek lehettek, hogy a korabeli olvasó számra elég volt az incipitek felsorolása. De mi nem vagyunk korabeliek, az incipetek nekünk a szövegekről semmit sem mondanak. Arra azonban érdemes figyelni, hogy a szokásos tendenciával szemben Melius mintha mondandójához rendelné a példákat: legalábbis valószínű, hogy a minősítés sorrendje azonos az idézett példákkal, „a parázna, hívságos, csúf és trágár beszéd” a *Péter férjem*, a virágének a *zöldvári ének*³² a lator dúdolás *Az agnőnek*, *az agebnek*, *annak mind egy ára*. A műfaj értékéről – sylvesteri értelemben, mint költészetet vizsgálva – Méliusz Juhász Péter nem nyilvánít véleményt. Kétségtelen, hogy erkölcstelennek tartja, de a „lator” jelzőt nála nem a virágének kapja.

A *Péter férjem*ről, amely tehát „parázna, hívságos, csúf és trágár” beszéd, jegyezzük meg, hogy 1565-ben Péter pápa (ahogy a korban Méliust nevezték), részleges bibliafordításában³³ arra panaszkodik: „Ímé, azért én most azoknak, akik nem méltók (hogy e földön is éljenek) dúdoló, és csúfoló énekké löttem, és ugyan közbeszéddé és mesévé löttem önekik.”³⁴ Lehet, hogy az öt csúfolókat kárhóztatja?

Bornemisza Péter véleménye:

De jaj, miuta hazugságot súa ama ravasz kígyó és sárkány az mi első szüleink füleibe, és annak helt adának, az után immár csak mind hazugságnak hallgatására és hívságos mulatságra vágyódnak mindennek fülei, tisztátalan és fajtalan beszédnek hallgatására, hazug és álnok tanácsra, hamis és eretnyek tanításra, rágalmazók, gyalázók, fondorlók sugarlásira, trágár és penészes csúfságra, bába beszédre, álnokul költött fabulákra Király fia Kis Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hívságról, virág- és szerelemének hallgatására, lant, síp, dob, trombita, szóbeli haja-hujára és

³⁰ *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, Bp. 1982. 51. (Pomerium; „házasság”/„... két ördög trombitákkal a fülébe fújt (az elkárhóztatnak), erre szemén, orrán fülén és testének többi nyílásán tüzes lángok lövelltek ki. Ezeket viseld el –mondották – azokért a dalokért, melyekben a földön gyönyörködöttél. Nyakára kígyókat tekertek, arcára varangyos békákat raktak, s mondták: Ezeket a parázna ölelésekért!” (Váradai Béla fordítása)

³¹ MELIUS JUHÁSZ PÉTER, *A szent Pál Apostal levelének...* Debrecen, 1561.

³² Zöldvár=erdő.

³³ Uő, *Az két Sámuel könyveinek...*, Debrecen, 1565.

³⁴ GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp. 1962. 281.

temény ezer csácsogásokra.³⁵

(A sors iróniája, hogy a XVII. században egy virágéneket másoltak Bornemisza Péter prédikációs kötetébe.³⁶)

Az *Ördögi kísérteteknek* ez a része Melanchton *Commentarius de Animája* alapján tárgyalja az „öt érzékenységet”, többek között az *auditust*. Felsoroltnak az erkölcstelenségek, köztük a virágének is, lényegében kódexeink (*Nagyszombati-kódex, Nádor-kódex*) bűnlajstrom-hagyományát folytatva. Bűnnek bűn, ám esztétikai értékéről nem nyilatkozik. Elítéltetik az *Apollonius históriája* (1588) is, melyet (számunkra) ismeretlen szerzője „szép krónikaként” nevez meg. Első sorában a *Bibliára* hivatkozik, s bár kétségtelenül világi, szerelmi témájú, semmilyen erkölcstelenséget nem tartalmaz.

Katolikus részről a paráznság meggyónandó vétkei között a virágénekmondás-hallgatás is szerepel, sokszor együtt a szerelmes levél írásával (a korban hangos!), olvasásával.³⁷

Telegdi Miklós munkája gyónótükör részében a hatodik és kilencedik parancsolat kapcsán többek közt ez kérdezi: „Éneklettél-é avagy hallgattál-é virágénekeket, melyekbe testi szeretetrül és buja dolgokrul volt emlékezet?”³⁸

Vásárhelyi Gergely majd szó szerint ugyanezt írja *Cathechizmusában*: „Énekeltél-é, avagy hallottál-é afféle virágénekeket, melyek testi szeretetről és buja dolgokról vadnak?”³⁹ Ugyanő a későbbi kiadásban: „Álmaid között való fertelmességekben gyönyörködöttél-é [...]? Álorcákban jártál-é, asszonyember ruhát vöttél-é reád, avagy férfiú ruhát? Szeretetről való könyveket olvastál-é, tartasz-é nálad?”⁴⁰

Homonnai Bálint naplójában feljegyzi (1605), hogy a hajdúk, amikor az egész had az *Erős várunk nekünk az Isten* kezdetű zsoldárt énekelte, azt mondták: „mind ellehetünk, úgy mond, efféle virágének nélkül, kétség nélkül ez nem olvasta a Szent Zsoldárt, mert ő hajdú, szegény.”⁴¹ Homonnainak bizonyára igaza van, de szempontunkból az az érdekes, hogy a közbeszédben a fölösleges, értéktelen – *ebben az esetben tartalmától függetlenül* – virágének.

Nyéki Vörös Mátyás fogalmazza meg talán legvilágosabban és legszebben ezt a mélyen vallásos, duális világképet, amelyben az égi mereven szemben áll a földivel, ám mindkettő szépsége sokszor azonos terminológiával jellemeztetik. Az olvasóhoz intézett *Ajánlásában* egyrészt ott az égi dicsérete: „Tudom, az istenfélő hívek, mint édes íz szerető méhek, inkább kedvelik ezt, akiben lelkek tisztán tartására, az Isten parancsolatainak félelmével meghatározott gyönyörúséges mezőn, kibimbózott virágot találnak, és az ártatlan élet viselésben, pályafutásra fölindéttatnak.” Ezzel élesen ellentétben az

³⁵ SYLVESTER JÁNOS, *Ördögi kísértetekről*, Sempte, 1578, 757v–758v.

³⁶ Az OSZK példányában, a Postillák IV. kötetében, 500/b. Vö. HARSÁNYI ISTVÁN, *Ismeretlen virágének a XVII. századból*, ItK, 35(1925)/3–4, 92.

³⁷ A szerelmeslevél írása-olvasása még egyes 20. század eleji katolikus gyónótükrökben is a bűnök közé sorolattik.

³⁸ TELEGDI MIKLÓS, *Agendarius*, Nagyszombat, 1583, 89.

³⁹ VÁSÁRHELYI GERGELY, *Cathechizmus*, Bécs, 1604, 67.

⁴⁰ Uő, *Keresztényi...* Bécs, 1615, 221.

⁴¹ RMKT XVII/1, 528.

evilági: „Hogy nem mint ha valami főszédelgető s nyughatatlan kívánságnak gőzölgő illatjával terhes, megémedett kertben vinném őket, meggondolván, hogy az mi édes első szüléink is, az gyönyörűségnek helyén, minékünk siralmas megrontásunkra estek volna Isten haragjában.” Ő is, akárcsak Bornemisza, az eredendő bűnre vezet vissza a világi rosszat. Majd következik egy példázat:

Világbíró Nagy Sándorról írják, hogy midőn Hellespontuson által költ volna, és az híres Trója városának pusztult falait és szakadozott romlásit nézegetné, és az régi fő erős férfiakkal jeles viselt dolgait elméjében forgatván győzedelmit nagy kedvvel beszélgetné, egy az környül álló sereg közül így szóla neki: Ha akarod (úgymond) felséges király, Párisnak multságiban viselt zengő hegedűjét mingyarást előhozom, és felségednek ajándékozom. Kinek mondá Sándor, nincs szükségem reá, mert az vitéz Achillésnek hegedűjével, aki nálam vagyon, megelegettem.

Ha azért ez nagy hatalmas pogány fejedelem Páristól, mint afféle galád szerelemtől tunyult férfitől maradt buja multságra való eszközt, akivel ő testi gyönyörűségére csiklandó szerelmes énekeket pengetett, megvetett és nem szeretett, és egyedül csak az vitéz Achillésnek hegedűjében gyönyörködött, aki nagy dicsőrével, hatalmas dolgokat bátor szívvel cselekedett: mennyivel inkább illik keresztyén embernek (akiknek életek vitézkedés e földön) minden multságit, szépségit, hízelkedő gyönyörűségit, kazdag uraságit és minden tisztesség kívánásit ez elhervadó világnak (ki nem egyéb Páris buja hegedűjénél) megvetni és elkerülni, mindenestől csak az igaz, erős, hatalmas Achillésnek, az Úr Jézus Krisztusnak győzedelmes dolgaiban sok munkával és meg unhatatlan fáradsággal nyert diadalmaiban gyönyörködvén.

Nem az szerelmes Párisz hegedűje azért ez, és az testi édesgető nyalánk gyönyörűségre készítő vidám játék vagy gonosz hízelkedésből rút szemtelenségre nevelkedett fakadék és tisztesség, böcsölet s minden egyéb kazdagság és uraság vadászásaira hitegető akadék, hanem az isteni félelemnek kerestetire való jó intés [...].⁴²

Párisz buja hegedűje, szemben az Achillész hősi tetteit elzengő zeneszerszámmal. Azaz a szerelmes vers tiltott, ám a históriás ének, ha nem szerelmi tárgyú, nem vétek.

Minden nemi tevékenység bűn, amennyiben nem házastársak üzik, s nem gyermeknemzés céljából. S azt se feledjük, a ma túlzottnak látszó erkölcsi szigorúság nagyon hétköznapi, nagyon gyakorlati háttérbe ágyazódott: a korban nincs fogamzásgátló, az abortusz többnyire az anya halálával járt, a házasságkötést anyagi-hatalmi szempontok, döntően a szülői akarat határozta meg. Éppen ezért oly figyelemre méltók – a romantika feltalálása előtti – legendás, romantikus nagy szerelmek, csak példaként említeném Bakith Péter esetét Forgách Zsuzsannával⁴³ stb.

Gyöngyösi László szintén a hetedik parancsolatra utal, amikor a legfőbb bűnök közé

⁴² NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS, *Dialogus...*, Prága, 1623.

⁴³ Vö. DEÁK FARKAS, Forgách Zsuzsanna 1582–1632, (szerk. SZILÁGYI SÁNDOR), Bp., MEHNER VILMOS, 1885 (Magyar Történeti Életrajzok).

sorolja a „fajtalan énekléseket”.⁴⁴ Pécseli Király Imre, a hetedik parancsolat kapcsán: „[...] Ezokáért azt akarja, hogy minden buja gondolatokat, paráznságra gerjedező gonosz igyekezeteket, szemtelen beszélgetést és tekintést, hitván éneklést és minden egyéb fajtalan dolgokat eltávoztassunk.”⁴⁵

Kopcsányi Papp Márton: „Bántottad-é Istenedet gonosz tekintetekkel, fajtalan beszéddel, buja illetekkel, táncolással, álorcázással, ölelésekkel, ocsmány énekekkel?”⁴⁶

Tarnóczy István konkrétan nem a szerelmi énekek ellen prédikál ugyan, de nyilvánvalóan ezt a morált követi: „Elsőben szemeidnek szabadságát zabolázd meg [...]. A cifrán felékesített asszony nem egyéb bujaságnál, soha reá ne szegezzed tekintésedet, mert el kell veszned. Komédiákra, táncokra és szemtelen játékokra ne fordítsad szemeidet [...].”⁴⁷ Ezt meg akár Balassi is írhatta volna: „Akkor testedtül minden gyönyörűséget el kell távoztatnod: mert semmi hamarébb meg nem elevenedik, mint a szeretet, mely ha egyszer erőt vehet, oly álhatatosan fog gyötreni, hogy csak lassú orvossággal, üdő múlással és szeretetdül [sic!] való elválással szabadulhatsz meg, akkor, mikor elfáradván, magatúl elaluszik. Sokakat orvoslott meg a szemérmetség: mikor őket mindenek ujjal mutatták, és mikor községnek csúfjai löttének, akkor kezdettek megutálni rossz cselekedeteket [...].”⁴⁸ A szerelem végtelen erejét festő kezdet, majd az ilyenén viselkedést – a szerző szerint – szükségszerűen követő szégyen („szemérmetség”), mint a szerelem rabjainak gyógyszere...

Szentpéteri István sem feleli sorolni kárhoztatni valókat: „[...] és ezekhez hasonlatosak, a minémű a tánc, a tisztátalan csók, szerelem ének, comoedia [...].”⁴⁹ Másik művében azokat hibáztatja, akik a „szerelemről írt szemérmetlen és fajtalan nóták és énekek” éneklői.⁵⁰

Az efféle verseket Pázmány Péter is mélyen elítélte: „Óh, mely nagy eszetlenség az atyáktól vagy férjektől, ha virágénekeket, szerelmeskedésről írt könyveket adnak feleségük, leányuk kezébe. [...] És hogy nyilvánban szóljak, akik szerzik, akik éneklük a virágénekeket, országos kerítők, közönséges kutakat mérgecsítők.”⁵¹

Pápai Páriz Ferenc sem kíméli a szerelmes verseket, ám igen szépen fogalmaz: „[...] Szívvel teljes utálatos gerjedéssel, szemeik paráznául villognak, szájok ama tisztátalan szerelemről paráznáktól szereztetett szemtelen cikornyás és pajkos nótájú verseket kintornáznak, magolkat az ocsmány bordélyból költ pajkosok szájához illen-

⁴⁴ GYÖNGYÖSI LÁSZLÓ, *A keresztyén vallásnak fundámentomi... angliai nyelvből fordította*, Utrecht, 1657, 223, B2r.

⁴⁵ PÉCSELI KIRÁLY IMRE, *Cathecismus*, Pápa, 1624.

⁴⁶ KOPCSÁNYI PAPP MÁRTON, *Keresztyén imádságos könyvecske*, Pottendorf, 1668; RMK I, 1069b, 169. (a VI. parancsolat kapcsán).

⁴⁷ TARNÓCZI ISTVÁN, *Menyben vezető kalauz*, Nagyszombat, 1675, 109.

⁴⁸ *I. m.*, 141–142.

⁴⁹ SZENTPÉTERI ISTVÁN, *Hangos trombita...*, Debrecen, 1698, RMK I, 1521 (részség elleni református prédikáció).

⁵⁰ Uő, *Tánc pestise*, Debrecen, 1697, C3v.

⁵¹ PÁZMÁNY PÉTER, *Mint kell a keresztyén leányt nevelni*, in *Pázmány Péter Művei*, (vál., szöveggond. és jegyz. TARNÓC MÁRTON), Bp., Szépirodalmi, 1983, 1029 (Magyar Remekírók).

dő s tserére [sic!] való trágárságokban gyönyörködtetik, hunyorgatnak, ölelgetnek, csokolódnak, tapogatnak, és néhánykor a cselekedetre is erumpálnak, kifakadnak.”⁵²

Megkerülhetetlen a virágének jelzőjeként felbukkanó *lator* (a szakirodalomban), *latrikánus* (a korban) szavak értelemezése. Márcsak azért is, mert bármennyire elterjedt mind az irodalomtörténeti, mind a néprajzi terminológiában a „*lator virágének*” terminus, meg lehet, hiányosak az ismereteim, *én a korból egyetlen ilyen jelzős szerkezetet sem ismerek*. A virágének mindig metaforákban,⁵³ ha tetszik, illetlen metaforákban éli világát, de nem direkt, nem trágár.

Gerézdi Rabán, aki a „*lator virágének*” kategóriát az irodalomtörténetben közzszóvá tette, az ilyen versre példaként *Balassa János éneke sólymocskájáru*⁵⁴ című verset hozta fel példaként. Miközben ő maga is így látja: „Fertelmes disznóság: de ha naiv vagy gyanútlan vagyok, rajongó szerelmes versnek is olvashatom.”⁵⁵ Azaz: csak a metaforákat megfejtve „fertelmes disznóság”, egyébként egy csúnya szó sincs benne... Gerézdi követői mintha ezt a példát nem vették volna figyelembe, mintha a disznó (trágár) verset verítették a „*lator virágének*” fogalmába.

A latrikánus már bonyolultabb: általában a 'latorszerű' értelmet szoktak neki tulajdonítani. Balassi itt is segítségünkre jön, egyik versét (*Az cortigianáról, Hannuska Budowskionkáról szerzett latrikánus vers*) ő maga minősíti így. A vers egy kurtizánnal⁵⁶ való játékos évődés. Erkölcstelenszerű... De semmiképpen sem trágár. Szentmártoni Szabó Géza még pontosabbá teszi az értelmezést, mint írja: „A *latro* igéből gyakorító képzővel alakulhat ki a *latrico*, amelynek 'ugatgat', illetve 'csahol' jelentése, emberre alkalmazva, részben a 'haragoskodik' és a 'mérgeledik', részben pedig a 'szitkozódik', avagy – az ezeknél enyhébb – 'csipkelődik' értelemre módosul.”⁵⁷ (Bár szerintem a *lator/latrikánus* áthallás a korban sem kizárt.)

Geleji Katona Istvánnál fordul elő még a „*latrikámos*”.⁵⁸ Érdemes a szokásosnál kissé bővebben idézni a kontextust (kiemelések tőlem):

[...] az bor ittasok, [...] trágár beszédre, *fajtalan s pajkos* énekekre, s egyéb hívságra eresztik nyelveket.

Ezeket Szent Pál, hogy amaz *tisztátalan szerelemről írt pajkos énekektől*, melyekkel gyakrabban az bortól megzajosodott, vásott ledérek magokat gyönyörködtetik, megkülönböztesse, lelkieknek nevezi. Ilyen éneket kíván az apostól mitőlünk keresztyénektől, midőn azt írja: az Christusnak beszéde lakozzék tibennetek (az Christusnak beszéde, azt mondja, s nem valami *fajtalan, latri-*

⁵² PÁPAI PÁRIZ FERENC, *Pax sepulcri*, Kolozsvár, 1698 C3v.

⁵³ Kivéve, ha a befogadó értelmezni sem tudja a szöveget, ld. a Homonnai naplójában írtakat.

⁵⁴ E versről: JANKOVICS JÓZSEF, *Ex occidente...*, Bp., Balassi, 1999, 56.; SZILASI LÁSZLÓ, *A nyúl és a sólyom*, <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/55Orlovsky/tan/solymocska.html>; SZIGETI CSABA, *Balassa János éneke Sólymocskájáról*, PRÆ, 2005/4, 56–57; KÖSZEGHY PÉTER, *Song of János Balassa on his falconet*, https://www.academia.edu/30440859/SONG_OF_J%C3%81NOS_BALASSA_ON_HIS_FALCONET (2019. 09. 30).

⁵⁵ GERÉZDI, *A magyar világi líra*, 693.

⁵⁶ A *cortigiana* eredetileg udvarhölgyet jelentett, később kurtizánt, Balassi már valószínűleg ebben az értelemben használja.

⁵⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, *Latrocinatur Hungarus...* Gallus cantat avagy a homonimiák játékosága, *Mozgó Világ. Tanulmányok a hatvanéves Kulín Ferenc tiszteletére*, Bp., Ráció, 2003, 266–272.

⁵⁸ KESERŰI DAJKA JÁNOS – GELEJI KATONA ISTVÁN, *Az keresztyéni üdvözítő hírneke... megtöltetett öreg graduál...*, Gyulafehérvár, 1636, 14. (Ajánló levél).

kámos fűzfapétának szemtelen beszéde) bővséggel, minden bölcsességgel, *nem megkölsagosodott nyalkálkodással vagy valami rossz személynek szerelmétől való megbolondulással* tanítván, intvén egymást, *s nem az testnek az bujaságra természet szerint való hajlandóságát izgatván, szirkálván és az tüzet olajjal öntözvén*, mint amaz szavokat csontozó, poklos szájú, kerítő cenkek, szántsándékkal cselekesznek, kiknek énekik felől ímigyen gyalázatosan értett és szólott régen Chrysostomus: az miképpen, úgymond, hogy az kozsmóval,⁵⁹ melyet fül vásárának is hívnak, avagy az sárral, az testnek fülei megundokítottanak, mert mint az ha ganéjt csapnának füleitekben, szintén olyan, mikor ocsmány beszédeket hallgatjátok. Ez megkülönböztető igével, lelki, az felül említett virág- vagy szüzességnek virágát elhullató énekek után, kirekeszti az apostol [...]

A szöveg az ugyancsak bűnös katolikus énekek tiltásával folytatódik. Azaz: a fajtalan, a latrikánus, a pajkos, a tisztátalan szerelemről írott, a fűzfapoéták szemtelen beszéde, a bujaságra izgató: mind virág- (azaz szüzességnek virágát elhullató) énekek. Az „ocsmány beszédek” és a „virág- vagy szüzességnek virágát elhullató énekek” Gelejinél – látszólag – meglehetősen keverednek. De csak látszólag: a „virágénekmondás” egyaránt elítélendő beszéd/ének. Egyetlen dolog lényeges: a szerelemről szóljon.⁶⁰

Ennyi példa talán elég annak az érzékeltetésére, hogy a virágének a kora újkorban gyűjtőszó.

A virágénekmondás körülményeiről leginkább a bírósági akták tanúskodnak. Szabó T. Attila ismertette az egyik legjellemzőbbet, Nagy Gergely *contra* Székely Ferenc lánya ügyében 1585. szeptember 17-én lefolytatott tanúkihallgatások jegyzőkönyvét. Néhány jellemző részlet:

György deák vallja, Nagy Miklósné mondta énnekem, hogy a leány a posztómető Mártonné fiára vallott volna szeplősítése felől.

Kádár Gergely vallja, Daróczy Gáspártól hallottam, hogy éjjel Vince deákkal a lány a pajtába ment [...]

Ilona Damakos Mátyásné vallja, az Nagy Gergelyt ingyen sem esmérem, de a leányt láttam hogy a posztómető Mártonné fiával játszik vala [...].

Erzsébet Fejér Jánosné vallja, szájából hallottam ezeket, ím csak nemrégén a leántól, Székely Ferenc leányától hallám, mondvá[n], nem tudok, mit tegyek, mert nem jól vagyok, kérdezni kezdem, és monda: amaz tökeletlen áruló, a posztómető Mártonné fia veszte, egykor esmeg monda: jaj, jó Erzsébet asszony, [...] vétkeztem én ezekkel: Vincze Deákkal és György Deákkal is, a Kis Imre fiával, agg Molnár Tamással is, de az átkozott, a posztómetőné fia tudta legjobban. [...]

Márta Vékony Istvánné vallja, hogy nem látott semmit, hane[m] egykor éjjel valami legéneknek *mond vala virágéneket* az leány, és pohárt tölt vala [...].⁶¹

A virágéneket elítélő megnyilvánulásokat még hosszan lehetne sorolni, de van pél-

⁵⁹ Fülzsr.

⁶⁰ Vö. még: SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, *A virágénekekről*, Irodalomismeret, XIII (2003), 3. szám, 114–121.

⁶¹ SZABÓ T. ATTILA, *Egy virágének-mondó kolozsvári leányzó pajzán históriája* 1585-ből, Magyar Nyelv, 60(1964), 499–501.

da az ellenkezőjére is. Adott társadalmi körökben a szerelemének-mondás úgy tartozott hozzá az udvari jó módhoz, miképpen azt, mondjuk, Balassi Bálint is vallotta.

Alaghy Ferenc Pácinból 1600. május 1-jén levelet írt Várdai Katának. Ebben olvashatjuk:

Az kis öcsém, Telegdi Zsigmond, nem tudtam, hogy megházasodott, de Paczot uram azt mondá, hogy neki adta az ő kis leányát, az kis leány is azt mondja, hogy hozzá ment, és igen szereti, én nekem kezét is be adta az kis leány, csókot is küldött neki, ugyan az asztalnál lítünkben. Azért ő se fusson, a jó öcsém *tüle*, mert a leány szép, sok jószága, sok pénze lészen, nem tudtam akkor meg is gondolni, mikor az után *szerelemíneket* mondott vala, de nem hiába mondhatja vót, mert én hiszem, akkor is az az szép leány jutott vót eszében.⁶²

E részlet értelmezéséhez tudni kell, hogy ekkor Telegdi Zsigmond talán ha hét éves lehet, Paczoth Juditka úgy három körül.

Tehát nyilvánvalóan a felnőttek tréfájáról van szó, s bár a mondat kissé zavaros, arról, hogy a kisgyermek Telegdi Zsiga – nyilván akkor, amikor pár nappal ez előtt Alaghy Várdai Katáéknál vendégeskedett – a felnőttek előtt szerelemíneket adott elő, s Alaghy akkor még – úgymond – nem tudta, hogy a gyermekcse nem egyszerűen színészi produkciót nyújt, hanem „akkor is az az szép leány jutott vót eszében.” Az úri gyerekek szerelmi énekkel játszanak, s a felnőtteknek ez tetszik.

Ebből az aprócska adatból az bizonyosan következik, hogy a szerelemínek mondása oly elterjedt volt, s az udvarlási kánon oly természetes – vagy kötelező? – elemének tartották, hogy még a gyermekcsek is azt énekelték. Mármint főúri körökben. A szellemes, illő élet része, játék is – minden, csak nem elítélendő.⁶³

Summázva: a XV–XVII. században virágzott a virágének, de éppen jellegénél fogva, erkölcsi elítéltetése miatt, főleg a korábbi időkből, a XV–XVI. századból, aránylag kevés került be az írásbeliségbe. A XVII. században már jelentősen megnő a kéziratos énekek, többek közt a virágének száma.⁶⁴ És nyilván virágzott az orálisban élő közköltészetben is, de erről és jellegéről szinte mitsem tudunk. Igen ritkán jegyeztetik le, s többnyire akkor is töredékesen. Fontos megjegyezni, hogy a szóbeli, a kéziratos, a nyomtatott keveredése nem egyszerű. A szóbeli idővel lejegyeztetik, majd kinyomtatatik séma helyett sokszor a kézirat vagy a már kinyomtatott kerül át a szóbeliségbe.⁶⁵

⁶² MOL, Zichy cs. lt., P 707.

⁶³ Vö. JANKOVICS JÓZSEF–KÖSZEGHY PÉTER, *Szeretők és házastársak. Missilisek a szerelemről, avagy sok szép levél – esetanulmányok*, Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica, XXI(2017)/2, 202–203.

⁶⁴ Mái legteljesebb kiadásuk: RMKT XVII/3.

⁶⁵ VADAI ISTVÁN, *Szóban kettő – írva négy (Az orális metrikájáról)* in DOROMB, *Közköltészeti tanulmányok 1*. Szerk. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, RECITI, Budapest, 2012, 38–39.

Két – a szakirodalomban időnként felbukkanó⁶⁶ – tévhitet el kell oszlatni. Ha kiindulópontnak a *korabeli felfogást* tekintjük, bizonyos, *hogy a XV–XVII. századi eleink nem csak azokat az énekeket nevezték virágénekeknek, amelyekben volt virágszimbolika.*⁶⁷ Továbbá – szerintem – a virágének és népdal két nagyon különböző dolog. A virágének, ismétlem, a szerelmi-erotikus témájú lírai versek, táncdalok XV–XVII. (ritkán XVIII.) századi általános, *kizárólag erkölcsi és nem poétikai szempontú*⁶⁸ elnevezése, amelynek kezdetben nyilván volt köze a virágszimbolikához, ám idővel, a XVI. században már bizonyosan minden szerelmi témájú vers ide soroltatott, többnyire (de nem kizárólag) azok, amelyek metaforikusan tartalmaztak szexuális utalásokat. Az ilyenfajta énekeket hívták még szerelmeneknek, szerelmes éneknek, szerelmeskedő éneknek, fajtalan éneknek, Amorrul való éneknek, *cantio de amorénak*, *cantilena de amiculának*, latrikánus versnek stb. *Ez fordítva nem feltétlenül igaz*: minden *cantilena de amiculát* és minden latrikánus verset lehetett virágéneknek nevezni, de nem minden virágének *cantilena de amicula* vagy latrikánus, a virágének-fogalom ennél sokkal tágabb.

Meghatározó szerepe van az írástudásnak. A nem írástudók kultúrája nem kerülhet be az írásbeliségbe, vagy csak rendkívül esetlegesen, mintegy a külső megfigyelő, az írástudó által. A programos népiesség esetén, a XVIII. század végén, a XIX. században, nem az írástudás mértéke változik meg gyorsan – a külső megfigyelők száma szaporodik: elkezdődik a tudatos népdalgyjűjtés. Igen jellemző, hogy van XV. századi virágénekünk, de a virágének legfőbb jellemzője, a metaforikus nyelv, azaz a „virágnyelv” terminus csak XIX. századból adatható, akkortól, amikortól a népdaloknak nevezett énekek felfedeztetek, bekerültek az írásbeliségbe. Ám évszázadok kimaradása nem pótolható: sem az erős kontinuitás, sem – mint látni fogjuk – a teljes diszkontinuitás feltételezése nem igazolható. És meghatározó szerepe van a XVI–XVII. században a nemzetköziségnek. A várakban német, horvát, szerb, olasz, lengyel, tót katonák vannak, s a török, légyen bár a legnagyobb ellenség, két-ségtelen hatást gyakorol kultúránkra.

⁶⁶ Csak néhány példa azokra felfogásokra, amelyekkel nem értek egyet: FARAGO JÓZSEF, *A virágének a népköltészetben*, https://eda.emc.ro/bitstream/handle/10598/25658/EM_2003_3-4__003_Farago_Jozsef-A_viragenek_a_nepkolteszetben.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2019. 08. 05.) „Tehát: a virágének a magyar népköltészetben az a lírai dal, amelyben a szerelmesek virágnak nevezik egymást. Ez a meghatározás kizárja a szerelmi daloknak azt a 99 százalékát, amelyekben a szerelmeseket nem a „virág” szóval, hanem valamely virágnévvel illetik.” Önkényes definíció. Egyrészt a korban ez nem így volt, másrészt a virágének nem népköltészet. KATONA IMRE, *Virágének – magyarnóta – népdal*, Artes populares, I. Bp., [ELTE], 1970, 70. „[A] virágének a 16–18. századi félnépi kéziratos énekköltészet szerelmi dalait jelenti.” Balassi félnépi? A kor ízlése szerint virágénekeket írt!

⁶⁷ Ezt Stoll Béla már több mint fél évszázada leszögezte, vö. RMKT XVII/3, 563–564.

⁶⁸ A kutatók különböző megközelítési módjait vizsgálja TÓTH TÜNDE, amikor Pirnát Antal, Horváth Iván, Zemplényi Ferenc és jómagam ún. rendszerét, regisztereit ismerteti. Igaz, a virágénekeket ma számos szempontból osztályozhatjuk (keletkezésük, jellegük stb.), ám azzal tisztában kell lennünk, hogy mindez a korabeli befogadókat a virágének kategóriába, a gyűjtőszóba sorolásban végtelenül nem érdekelte. Vö. TÓTH TÜNDE, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepek/bbom/tanulm/tunde2.htm#b> (2019. 08. 05.).

A nép, az istenadta nép, azaz a falusi parasztság a XIX. században, a XX. század elején két fogalmat biztos nem ismert: az egyik a virágének, a másik a népdal. A virágének jellemzően egy korábbi korszak terminusa, a népdal – mint elnevezés – pedig a 18. század végének, a XIX. századnak a találmánya, azé az értemiségé, amely a népre egyrészt eszményként, másrészt kívülről, herderi tekintettel néz. Hiszek Tözsér Árpádnak⁶⁹ – magam, budapesti születésű lévén, nem vagyok kompetens – aki a palóc népdalok kiadása elé írt előszavában meggyőződéssel állítja: szülőhelyén csak dalt ismertek; hogy (ezt már én teszem hozzá) mi az a „népdal” – azt esetleg a tanító és a plébános tudta. A programos népiesség fogalmának visszavetítése, némi egyszerűsítéssel népi és régi keveredése: sajnos része tudománytörténeti tradícióinknak. A legtöbbet e téren a XIX. századnak és a vulgármarxizmusnak köszönhetünk.⁷⁰ Német nyelvterületen már jóval Herder előtt különbséget tettek a nép énekei (*vulgares cantilenae* vagy *cantus vulgaris*) és a műveltek énekei (*cantus urbani*) között.

Lehet, hogy Faludi Ferenc a „nép” közé jártában – mint Révai Miklós állítja róla – gyűjtötte a szólásokat, az azonban tény, hogy szólásgyűjteménye kicédulázott régiség is lehetne. Nem is az az igazán fontos, hogy Faludi folytatott-e ilyen néprajzos tevékenységet, avagy csak a herderi eszméket magáévá tevő Révai ruházta fel eme tulajdonsággal, hanem az, hogy a korabeli értelemben vett nép körében valóban élhettek még ekkor azok a szófordulatok, kifejezések, amelyekkel XVI–XVII. századi irodalmunkban találkozhatunk. Ne feledjük: mindenekelőtt nyelvi és ezzel összefüggésben nemzeti, a herderi hatás idején továbbá némiképp művészetfilozófiai szempontú volt a „nép” felé fordulás s nem társadalmi-politikai, mint majd Petőfi korában. Az így felfogott népi azonosítása a régi-vel semmiképp sem alaptalan. Akkor. De ma már nem kellene a programos népiesség kialakította népdal kategória alapján a népdalok közé sorolni a XVII. századi kéziratos énekköltészet néhány alkotását. És azt se feledjük: a kéziratos énekköltészet nem, vagy csak részben azonos a közköltéssel, hiszen az utóbbi alig került be az írásbeliségbe.

Ugyanakkor Classen arra figyelmeztet, hogy a XV–XVI. században a népdalt (esetünkben, bár a németben *Volkslied* van, pontosabb közköltészetet mondani) nem választotta el éles határ az irodalmi képzetektől, sőt azok változásai mélyen meghatározták. *Ebben a korszakban elméletileg még nem foglalkoztak a népdal műfajával, s a népdalt semmiképpen sem annak a kérdésnek keretében tárgyalták, hogy a nép miként különböztethető meg az elitől.*⁷¹ „Arisztokratikus” és „populáris” között – ezt már én teszem hozzá – inkább van átjárhatóság, mint akár korábban, a középkorban, s mint akár később, a XVII.–XIX. században, amikor tudatosodik (és ehhez ideológia is gyártódik) a népdal – mint más.

⁶⁹ ÁG TIBOR–TÖZSÉR ÁRPÁD, *Édesanyám rózsafája. Palóc népdalok*, Pozsony, 1974, 6.

⁷⁰ Részletesen: KÖSZEGHY PÉTER, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban*, in *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, I, Bp.–Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 186.

⁷¹ Vö. CLASSEN, ALBRECHT, *Deutsche Liederbücher des 15. und 16. Jahrhunderts*, New York–München–Berlin, Waxmann, 2001, 22–23 (Volksliedstudien, herausgegeben im Auftrag des deutschen Volksliedarchivs von Max Matter, 1).

A virágének udvari és közköltészeti válfaja, továbbá a kéziratos énekköltészet hathatott egymásra, és mindkettő, valamilyen módon, áttételekkel, bekerült a népköltészetbe, abba a valamibe, amelyet a XIX. századtól kezdtek a parasztság körében gyűjteni. Bizonyítható – de attól a virágének még nem lesz azonos a népköltéssel – hogy esetenként ugyanaz a metafora-rendszer, s bizonyítható a költői képek, esetenként egész versek, sorok több évszázados továbbélése.

Az orális hagyomány döbbenetes erejére csak néhány példa:

Meum est propositum in taberna mori,

ut sint vina proxima morientis ori.

tunc cantabunt letius angelorum chori:

„*Sit Deus propitius huic potatori.*”⁷²

Zengték a XII. században.

Életemnek végóráját töltöm a kocsmába,

Onnan pedig egyenesen föl a menyországba;

Az angyalok is azt mondják odafönn az égbe,

Uram ezt a jó borivót vegye kegyelmébe.

Gyűjtötték 1963-ban.⁷³

A néprajzi kézikönyv (Vargyas Lajos) kommentárja: „Az Archipoéta dalának latin eredetije egészen a XVIII. század végéig tovább él a diákhagyományokban. Mind Pálóczi Horváth gyűjteményében, mind Bartha kiadványában megtaláljuk.⁷⁴ Pálóczi Horváth le is fordítja saját fogalmazásában, ami más, mint a népi változat. A jegyzetekben más fordításokra is történik utalás, mind eltér a népitől. Azok viszont (például Kodály által Karádon gyűjtött változat) szó szerint egyeznek. Tehát nem a későbbi diákhagyomány révén kerültek a néphez, így valószínű, hogy még a középkorban fordították le ilyen sikeresen a diákok és terjesztették el széles körben, amiből azonban csak a nép közé elkerült darabjai maradtak fenn a mai napig.”⁷⁵ Valószínű, de nem bizonyos. Ráday Gedeon 1787-ben tette közzé (németből készült) fordítását,⁷⁶ s bár ez sem azonos a népi változattal, de feltételezhetünk egy ismeretlen XVIII. századi (amikor a szöveg közismert lett) fordítót, akinek verse a népdal alapjául szolgált.⁷⁷ Ugyanakkor tény, hogy sem külföldön, sem Magyarországon nem

⁷² ARCHIPOETA (1130 k.–1165 k.) költői álnévű, latinul verselő vágáns költő. Tíz (1159–1165 között írt) verse maradt fenn a *Carmina Burana* néven ismert versgyűjteményben.

⁷³ Mona Ilona idézi Vikár Béla gyűjtéséből, Hont megyéből. MONA ILONA, *Adatok a középkori magyar irodalom és a magyar népdalszövegek kölcsönhatásához*, Ethnographia, 74(1963), 190.

⁷⁴ *Ötödfélszáz énekek – Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 355. sz., sajtó alá rendezte BARTHA DÉNES és KISS JÓZSEF; BARTHA DÉNES, szerk. (1935) *A XVIII. század magyar dallamai: énekeltek versek a magyar kollégiumok diák-melodíriumaiából*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935, 31. sz.

⁷⁵ Magyar néprajz, V, *Magyar népköltészet*, Bp., Akadémiai, 1988, 534.

⁷⁶ *Mapes Gvalthernek kortisma-dala*, In Magyar Musa, 1787, 183–184. és Orpheus II. 1790. július, 290–293.

⁷⁷ Vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, *Az Archipoeta és a magyar irodalom*, ItK, 1953, 97–109.

ismeretlenek már jóval korábról a „Meum est propositum in taberna mori” változatai.⁷⁸
Első ismert bordalunk 1555-ben jegyeztetett le.⁷⁹

Hozd el gazda, hozd el az Szerémnek borát
Noha nincsen pénzem, de vagyok emberségem.

Egy gyermekdal részlete:

Igyon, édes komám uram!
Ha nincsen is pénze,
De van embersége.⁸⁰

Az Erdélyi Zsuzsanna által 1971-ben gyűjtött archaikus népi imádságok egyike a *Szelestei ráolvasás* (1516–1518)⁸¹ emlékét őrzi.⁸²

A profanizálódás lehetőségességét mutatja az a néhány szerelmi népdalsor, amely még a XV. századi misztikus költészetben kezdte pályafutását. „Jézus nagy felséges kincs, / Kinél szebb és jobb nincs” – olvasható a *Winkler-kódex*ben. „Kincsbe nagyobb kincs nincs, / Kinek szíve bánata nincs” – ezt a XVI. század (esetleg XVII.) folyamán jegyezheték le, Istvánffy Miklós latin nyelvű kézíratai közül került elő. Jézus itt már nem emlegettetik, valószínű, hogy a *kincs/nincs* rímtalálmány új szövegkörnyezetbe kerülve világi ének részévé vált. Ugyanakkor XVII. századi (és korábbi) vallásos szövegekben is fel-felbukkan: A XX. században gyűjtötték azt a lakodalmas verset, amelynek egyik részlete: „Kincs, kincs, nagyobb sincs, / Kinek szíve bánatban nincs.”

A középfelnémet szerelmi költészet általam ismert legkorábbi példája egy valószínűleg tegernseebeli apáca műve, aki 1180 körül (latinul) írt levelet (véltetőleg) a tanárának-gyóntatójának, s levele végére egy német nyelvű versecskét, egy levélzáró formulát is elhelyezett. „Te az enyém vagy – írta –, én a tied, Ebben bizonyos lehetsz, lelakatoltad a szívem, és a kulcs elveszett. Velem kell maradnod!” A *gesunkenes Kulturgut* ékes példája ez a néhány sor, XX. században Magyarországon nagy népszerűség-

⁷⁸ JOACHIM ZEHNER, *Einweyhung der Newerbauwen Kirchen auff dem Gottes Acker zu Schleusingen*, Schmalkalden, 1602, Cl1: „Meum est propositum in taberna mori, / Et vinum apponere sitienti ori, etc.”, Ismeretlen szerző, *Actio curiosa Hungarico idiomate*, 1678. in *Magyar drámaírók 16–18. század*, vál. szöveg. gond. és jegyz. NAGY PÉTER, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981, 634: „propositum est mihi in taberna mori”.

⁷⁹ ILLÉSSY JÁNOS, *Egy régi énektöredék*, EPhK, 25 (1901), 2. szám, 173–174.

⁸⁰ *Magyar Népzene Tára I.*, Zeneműkiadó, Budapest, 1951, 679. sz. Szerk. BARTÓK BÉLA és KODÁLY ZOLTÁN, sajtó alá rendezte KERÉNYI GYÖRGY; vö. még: KATONA IMRE, „Vetus illa cantilena”. *Legrégibb bordalunk szövegelemzéi*, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 32, IX. évfolyam (1977), 111–115.

⁸¹ MÉSZÖLY GEDEON, *A Szelestei-féle ráolvasás 1516–1518-ból*, Magyar Nyelv, 1917; RMKT XVI/1, 19212, 204–205.

⁸² ERDÉLYI ZSUZSANNA, *Hegyet hágék, lőtőt lépék... Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 19993, 101. Rendkívül tanulságosak Vizkelety – részben Erdélyi Zsuzsanna közléseire utaló – megfigyelései is. Vö. VIZKELETY ANDRÁS, *Irodalmak útban a pergamen felé*, in *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október–2010 február 28., Bp., [OSZK], 2009, 91–92.

nek örvendett az emlékkönyvekbe írogatott, elcsépeelt-giccses versike: „Szívembe zár-
talak, a kulcs elveszett, innen már többé kijutni nem lehet!” – és még számos variáns.

Az azonban evidens, hogy nem a *Tegernsee-i Levélgyűjteménynek* ma a Bayerische Staatsbibliothekban található, 1178–1186 között íródott és a helyi kolostorban megőrződött 306 latin levelét, az *ars dictaminis* tanításának eme kivételesen érdekes emlékét tanulmányozta egy magyar emlékkönyvvers-szerző. Már az ifjú apáca/apácjelölt is egy régebbi formulát használhatott, s ez futott be Magyarországon is máig tartó karriert, bizonyosan német közvetítéssel. Miközben arról fogalmunk sem lehet, hogy a magyar változat a XIII. vagy a XX. században készült-e.

Látható: a szájhagyománynak néhány száz év meg sem kottyán.

Megkülönböztettük a virágéneket a népdaltól, kimondtuk, hogy bármelyik szerelmes vagy (mateforikus) erotikus vers lehet virágének a XV–XVII. században, megállapítottuk, hogy a műfajnak van udvari és közköltészeti (ha tesszük: arisztokratikus és populáris) vonulata – a kép mégsem tiszta. Mert ott van Bogáti Fazakas *Énekek Éneke*-fordítása, egy bibliai szöveg, amelyről nem a lejegyző – mint Balassi esetében – hanem maga a szerző állítja, hogy – színén – virágének.

És hát az. Csak egy strófát idézek, amely, úgy vélem, a virágénekekkel szemben támasztott összes kritériumnak megfelel:

Nyugonnod, szerelmem, én nem hagyálak,
Almafa alatt feltaszigálalak,
Hol téged anyád szült volt, ott bántalak,
Hol születél, én ott háborgatálak.⁸³
Hogyan lehet ez?

Az *Énekek éneke* eredetileg profán szöveg, ókori szerelmi dalok gyűjteménye, erotikus jelentéssel. Az ószövetségi kánonba emelése után kapott az erotika teológiai jelentést, vált a szöveg Isten és Izrael kapcsolatának allegóriájává. A szöveg profán voltára már többen és korán felfigyeltek. Így vélte Theodórosz, majd az ő nyomán, a XVI. században, Sebastian Castellio, akit az antrinitáriusok tiszteltek. Nyilván ezt a nézetet láthatjuk viszont Bogátinál.

Szinte bizonyos, hogy nem. A színén virágének minősítés és az *Interpretatio* világos teológiai értelmezést ad. Szerelemről szól, de a házassággal szentesített szerelemről. Némi távoli rokonság a csángó dalokhoz köti, akik római katolikus vallásukat máig mélyen hiszik, náluk a szent és a profán szféra nem különül el egymástól, a vallásosság életük minden pillanatát áthatja, a válás gyakorlatilag ismeretlen, *ám dalaik tele vannak erotikus utalásokkal*.⁸⁴

⁸³ *Énekek Éneke*, Caput VIII, 425–428, in RMKT XVI/13/A, (sajtó alá ford. SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA), 202.

⁸⁴ Vö. SZELED VERONIKA PETRA, *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban*, ELTE BTK doktori disszertáció, Budapest, 2007.

Előadásom az egyetlen általam ismert, bizonyosan lator virágénekekkel szeretném befejezni (bár a virágének jelzője itt is: latrikanus). *Lator* László, kortársunk írta:⁸⁵

Latrikanus virágének

Kiskapudat estetájt csak
Félig tedd be,
Hadd megyek be, virágszálam
Kiskertedbe.
Hadd nézem meg, vajh kinyílt-e
A vadmályva,
S hátha kezem a bibéjét
Megtalálja.
Szép vadmályva, mondd meg nékem,
Lesz-e olyan,
Hogy rózsaszín csészécskédet
Meglöcsöljam.⁸⁶

⁸⁵ *Mozgó Világ*, 35(2009)/7, 98.

⁸⁶ Végezetül szeretném megköszönni Szentmártoni Szabó Géának, hogy több érdekes adatra felhívta a figyelmemet.